

PAVLİKAN KİLİSESİ VE ESKİ HİRİSTİYAN HERESİLERİYLE İLİŞKİSİ

Sakin Özışık*

ÖZET

Dinler Tarihi bize yeryüzünde varlık sürdürmüş bütün dinlerin ve inanç sistemlerinin çeşitli gruplara, mezheplere, hatta kurucularının da amaçlamadığı farklı kimliklere büründüğünü göstermektedir. Kimi zaman bu durum söz konusu inanç sisteminin temel yapısından kaynaklandığı gibi, kimi zaman da dış faktörler etkin rol oynarlar. Hıristiyan dininin tarihi süreç içerisinde diğer iki büyük semavi din olan İslam ve Museviliğe kıyasla daha fazla alt oluşum ve mezheplere ayrılmasında, onun spekülasyonlara açık çok sayıda teolojik temel kavramlara sahip olmasının önemli rol oynadığı düşünülebilir. Tartışmalar ve ilk ayrılmaların temelinde İsa'nın konumu, diğer bir ifade ile kristoloji meselesi yatmaktadır. Daha ilk yüzyıldan başlayarak Aziz Paul'un yönlendirdiği bu din, kısa zamanda hem genişçe yayılma imkanı bulmuş hem de mensupları arasında çok farklı yorumlara sahne olmuştur. Bunun neticesinde birçok ayrılıcı grubun oçılar arasında en etkili olanlardandır. Bu makalenin amacı Bizans döneminde ciddi şekilde etkili olan ve hem siyasi hem de dini kimlikleri ile otoritelerin dik-katlerini üstüne çeken bu mezhebin kökenlerini mevcut kaynaklar ışığında araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Pavlikanlar, Hıristiyan Heresileri, Maniheizm, Adoptiyonizm, Gnostisizm, Montanizm

THE PAULICIAN CHURCH AND İTS RELATION TO EARLY CHRISTIAN HERETICS

ABSTRACT

The History of Religions shows us that all the religions and the belief systems of the world have seperated into various groups and sects. Moreover, sometimes these groups or sects carry the characters which were not aimed by its establishers or prominent leaders. Both the basic structure of religious system and exterior factors are activ in this phenomen. The fact that Christianity has divided into much more sects in comparison to Islam and Judaism can be explained with the openness of its basic concepts too many speculations. Beginning from its first century with the leadership of St. Paul, Christianity splitted very fastly in Roman Empire but from the other side targeted by various interpretations of it adherents. The Paulicians are one of the most effective and important heresies of Church History. The aim of this article is to investigate the theological roots of Paulician Heresy which caused many religious and political turbulances in Eastern provinces of Bzyantine Empire and managed to draw the attentions of religious and political powers within the light of existing sources and researchs.

Key Words: Paulicians, Christian Heresies, Maniheizm, Adoptionism, Gnosticism, Montanism.

---

* Bielefeld Üniversitesi Protestan İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi Almanya.
soezisik@uni-bielefeld.de

GİRİŞ

Pavlikanlar hakkında sahip olduğumuz ilk bilgilerin çoğu onların düşmanlarına dayanır. Hem en eski Grek kaynakları hem de Ermenice tarih belgeleri ısrarla onların Maniheizme mensup olduklarını savunmuşlardır. Bunlar arasında 9. yüzyılda Patrik Photius ve Sicilyalı Peter'in kaydettikleri ilk sıradadır.¹ Bu yüzden Doğu Roma İmparatorluğu'nun Ermeni Bölgelerinde 6. ve 9. yüzyıllar arasında boy göstermiş ve birçok kez İmparatorluğu hem dini hem de askeri yönden sıkıntıya sokmuş olan bu heretik mezhebin tarihi tam anlamıyla aydınlatılmış değildir.

Kimi tarihçiler tarafından ilk Protestanlar olarak da nitelenen Pavlikanlar, VII. Yüzyıldan itibaren aktif olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. İlk önce Doğu Roma'nun doğu sınırlarında aktif olmuşlar, Mezopotamya ile birlikte kuzey Suriye'de kök salarak gerek misyon faaliyetleri, gerekse maruz kaldıkları sürgünler sonucu doktrinlerini Orta Anadolu'da ve daha sonra da Balkanlara doğru yaymayı başarmışlardır.

Din adamı sınıfını saymama, Hazreti İsa'nın sadece bir beşer olduğunu kabul ve Haç'ı red ile birlikte her türlü tasvir ve resmin ibadethanedede bulundurulmasına şiddetle karşı çıkan Pavlikanlar, çocukların vafiz edilmesine de tepki göstermişlerdir. Bu itibarla zamanın genel dini anlayışı ile ters düşmüşler, bu zıtlasma onları İmparatorluğa kafa tutarak Anadolu'nun orta yerinde Divriği'de kendilerine has bir devletçik kurmaya kadar götürmüştür. Abbasi otoriteleri ile de ilişkiler geliştiren Pavlikan hareketi, Bizans'ı çok kez tehdit etmiş, İmparatorluğun her müdahalesine sert tepkiyle cevap vermiştir. Önderleri yönetiminde Bizansla savaşa girişen Pavlikanlar yeri gelmiş İmparatorluk ordularını mağlup etmişler ve ortodox kiliselerini kendi atlarına ahır bile yapmışlardır.

Bizans'ın sert tavırları onları heretik düşüncelerinde iyice derinleşmeye itmiş ve bunun sonucunda defalarca katliama uğramışlardır. En son Basil II. 872'de devletin tüm gücünü toplayarak Divriği kalesini tamamen harab ettikten sonra Pavlikan direnişini kırabilmiştir. Bundan sonra da mezhep sürgün edildiği yerlerde farklı isimlerle varlığını devam

¹ Pavlikanlar hakkında Grekçe ve Ermenice literatür ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sakin Özışık, Ortaçağ Hristiyan heresi Gruplarındna Pavlikanlar, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2007

ettirmiştir. Bu çalışmada Pavlikanlar'ın kendilerinden önce hangi erken dönem Hıristiyan grubu ile ilişkili olabilecekleri araştırılmaya çalışılacaktır.

Pavlikan Kelimesi

Pavlikan, Paulicianism, Paulikianer, Polisyenlik, Pavliniki, Pavlusçuluk, Pavlosyen, Paulisianizm, Pavlakiler,² Paulikianos, Arap dilinde Beyalike, Beylikan³ terimleri onlarla ilgili kullanılan isimlerden bazılarıdır. Ancak onlar bu adı kendileri için kullanmamışlardır. Kendilerini sadece "evrensel havari kilisesinin üyeleri" diye nitelendirdikleri nakledilmektedir.⁴ Araştırmacılar bu adın kökeni ile ilgili farklı görüştedirler.⁵ Birçoğuna göre Pavlikan kelimesi Ermenicedir. Çünkü Pavlikanlar başlangıçtan itibaren Ermeni etnik unsuru ile iç içedir.⁶

Tartışmalar daha çok Paul ismi üzerinde yoğunlaşmıştır. "Paul" kökü, bazan Aziz Paul'la, bazan da kaynaklarda adı geçen, Maniheizt olduğu iddia edilen Kallinike isimli bir kadının iki oğlu John ve Paul'dan biri olan Paul'la ilişkilendirilmek istenmiştir. Ayrıca III. yüzyılda Antakya Patriği olan Samsat'lı Pavlus⁷ ile de bağlantısı olduğu düşünülen pavlikan kelimesinin, Paul adı dışında 'Payl' ve 'keank' (kirlî hayatlar) anlamındaki Ermenice terkipten meydana geldiği de kaydedilen görüşler arasındadır.⁸

² Necdet Sakaoglu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul, 1971, s. 25; Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, Baki Kitabevi, Adana, 2004, s. 70

³ el-Mesudi, Ebi'l Hasen Ali b. El Huseyn b. Ali, *Kitab'üt Tenbih ve'l İşraf, Dari's-Sa'ade*, Beyrut, 1893, s 151; Mehmet Aydın, *Hıristiyanlık*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, XVII., s. 355

⁴ Leon Arpee, "Armenian Paulicianism and the Key of Truth'in American Journal of Theology, vol 10, s. 284

⁵ Nina G.Garsoian, *'Paulicians' Dictionary of the Middle Ages IX.*, s. 468; Ahmet Gökbel, *Inanc Tarihi Açısından Sivas*, Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 65

⁶ Milan Loos, *Düalist Heresy in the Middle Ages*, Prague, s. 32; Paul J. Alexander, "Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eight and Ninth Centurie: Methods and Justifications", *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, Variorum reprints, London, 1978, 238 - 2364, s. 239

⁷ C. A. Scott, *"Paulicians"*, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, IX.,1980, Edinburg., s. 696

⁸ Karapet Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und Vervandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig. 1893. s. 62

Çağdaş yazarların çoğuna göre, Pavlikanların tarihte isimleriyle birlikte bahsedilmeleri 719 yılına denk gelir.⁹ Ermeni Katolikosu Otzunlu Yuhanna, 719 Dvin Konsili'nde Ortodoksları¹⁰ uyarırken kısaca şöyle bir hitaba yer vermiştir. "Pavlikan denilen o uygunsuz kimseler....".¹¹ Pavlikan kelimesini bizzat kullanan Katolikos, bu ismin nereden geldiğini saptamamıza yardımcı olacak herhangi bir ipucu vermemektedir.¹²

Tekrar Kallinike'nin oğulları Paul ve John kardeşlere dönecek olursak,¹³ ki önemli Grekçe kaynaklardan Petrus Higemenus da aynı görüştedir¹⁴, bu kadının oğlu Paul ile 3. yüzyıl Antakya Patriği Samsath Paul'un birbiriyle karıştırılmış olma ihtimali söz konusudur. Kimi zaman bu kadının oğlu Paul için de Samsath ifadesinin kullanıldığı görülür. Kadın ve oğullarının kimlikleri ve ne zaman yaşadıkları meçhul olmakla beraber, benzer bir ilginç isimlendirme, aynı kadının oğulları Paul ve John kardeşler'in adlarının birleştirilmesinden 'Pauloioannai' şeklinde yapılmıştır ki, bu da pavlikanlara işaret eder.¹⁵ Gökbel buna benzer bir görüş nakleder ve "Pavlikan" kelimesinin, Sisamlı Hayazg Kalinekev'in oğlu Pogos'tan geldiği ve kayıtlarda ilk kez 554 Dvin Konsilinde geçtiğinin kaydedildiğini belirtir. Bu da yukarda bahsi geçen Katolikos Yuhannan topladığı yine aynı adı taşıyan 719' daki konsilden çok öncedir.¹⁶

Edward Gibbon, bu ismin onlara karşıtları tarafından bilinmeyen bir öğreticiye atfen verildiğini kaydetmekle birlikte, kendisi bu ismin Aziz Paul'a işaret ettiği kanısındadır. Zira VII. yüzyılda Pavlikanları ilk kez ciddi bir şekilde teşkilatlayan Konstantin, kendisi için Silvanus takma adını benimsemiştir. Silvanus ise Aziz Paul'un en yakın şakirtlerinden birinin ismidir. Ona göre bu ve daha sonraki Pavlikan liderlerin aldığı Aziz Paul'un öğrencilerine ait takma isimler, onların Aziz Paul'a bağlılıklarını

⁹ Scott, 696, Pavlikanların ilk defa Ermenilerin oy birliği ile ahit olarak kabul ettikleri, 554 Dvin Konsilinde ismen geçtiğine dair diğer bir rivayet vardır. Bkz. Gökbel, 65

¹⁰ Burada Ortodokstan kasıt, ermeni kilisesidir

¹¹ Leon Arpee, A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time (The Armenian Missionary Association of America) Newyork, 1946, s. 106

¹² Steven Runcman, Medieval Manechee(The Wiking Pres) Newyork, 1950, s. 35

¹³ Runciman, 35; Loos, 32; Garsoian, Paulicians, Dictionary of the Middle Ages, IX, s. 468

¹⁴ Ter Mkttschian, 3-6, 62-66; Garsoian, The Paulician Heresy / A study of the Origin and the Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire) Paris, 1967, s. 114-115

¹⁵ Anna Kommena, Alexiad, 470 ; Bkz. Ter- Mkttschian, 3-6, 62-66; Garsoian The Paulician Heresy..., 114-115

¹⁶ Bkz. Gökbel, 65

gösterir.¹⁷ Kelimedeki Paul kökünün 3. Yüzyıl Antakya Patriği Samsatlı Pavlus'a raci olduğunu kabul eden araştırmacılar ise¹⁸ Bizans'ın doğu illeri valisi Gregory Magistros'un "İşte görüyorsunuz zehirlerini Samsatlı Pavlus'tan alan Pavlikanları"¹⁹ ifadesinden yola çıkmışlardır.

Ünlü Bizans tarihçisi Vasiliev de bu konuda görüş belirtenlerdendir. Vasiliev'e göre Pavlikanlar Maniheizmin ana kollarından biri olup düalisttirler. Kurucuları ise Samsatlı Pavlustur. İşte bu yüzden onlara Pavlikanlar denilmiştir. Ancak VII. Yüzyılda liderleri Konstantin tarafından reforme edilmişlerdir.²⁰ Vasiliev'in eserinde *Samsatlı Pavlus* derken öncekiler gibi Kallinike adlı kadının oğlunu mu, yoksa Antakya Patriği Pavlusunu mu kastedtiği anlaşılmamaktadır.

19. yüzyıl araştırmacılarından Ter Mkrttschian ise, bu ismin onlara hasımları tarafından aşağılayıcı manada takıldığını savunur. Mkrttschian "Die Paulikianer" isimli eserinin 62-64. sayfalarında Katolikos Oztunlu Yuhanna'nın 719'da topladığı Dvin konsilindeki ifadelerini irdeler. Ona göre orada geçen *Pollikeank* ve *Paylakanut* kelimelerinin her ikisinin kökü de Paul değildir. İsimdeki *-ik* eki Ermenicede, horlayıcı veya küçümseyici anlama işaret etmektedir. Bununla beraber, o bu ismin, öğretileriyle Samsatlı Pavlus arasındaki ilişkiden veya Aziz Paul'un adını dudaklarından düşürmediklerinden dolayı verilmiş olabileceğini belirtir.

Bir diğer XIX. Yüzyıl araştırmacısı Gieseler'e göre ise, yapısında küçültme eki içeren *Pavlik* ifadesi, Aziz Paul'a işaret etmez. Gieseler, Kallinike ile iki oğluna ilişkin anlatılanları da uydurma olarak nitelendirmektedir. Delili ise Sahaphian ve Lazar Parpeçi dönemlerinde, Ermeni heretiklerinin kendi kurucularının adıyla anılmamış olmalarıdır.²¹ O'na göre papazlar, Ermeni heretikleri ve Antakya Patriği Samsatlı Pavlus arasındaki doktrinel benzerlikleri dikkate alarak, yerli grupları "Zavallı

¹⁷ Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. VI., Ed. Henry Powde (Oxford University Press) 1906, s.121; Arpee, "Armenian Paulicianism...", 267

¹⁸ Conybeare ismin Aziz Paul'la ilgisinin bulunmadığını savunur. Antakya Patriğine işaret ettiği iddiasını çekenlerin başında Conybeare gelmektedir. Bkz. Arpee, "Armenian paulicianism...", 267

¹⁹ Scott, E.R.E., IX, 696

²⁰ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire I.* (The University of Wisconsin Press), Milwaukee 1964 s. 383,

²¹ Gieseler, "Untersuchungen Über die Geschichte der Paulikianer" *Theologische Studien und Kritiken* II. 79-124, Hamburg, 1829, s. 83; Ter Mkrttschian, 48-49; Garsoian, *The Paulician Heresy*, 213;

Paul'un Takipçileri'' olarak nitelendirmişlerdir.²² Benzer bir görüşe sahip olan Milan Loos, *paolikeank* isminin Ermenistan'da adoptiyonist karakterlerinden dolayı Antakya Patriği Pavlus'a atfen Nesturiler için kullanıldığını bunun da daha sonra ortaya çıkan yeni gruba ad olduğunu belirtmektedir.²³

Yukarda grubun adının "Payl i keank" terkiibinden türediği iddiasına değinilmişti. Ter Mkrttschian'a göre, *Payl* kelimesinin Ermenice karşılığı, pis, kirli gibi anlamlara gelmekte iken, *keank* ise hayat anlamında olup, "Payl i keank" kelimesinin çevirisi, "kirliler" veya "hayatları pis olanlar" manasındadır.²⁴ Gieseler'e göre ise, heretiklerin necis olduğuna dair geleneksel düşünce, onlara Paylikeank (pis hayatlılar) isminin yakıştırılmasına sebep olmuştur.²⁵

Görüldüğü gibi kelimenin kökeniyle ilgili birbirinden bağımsız görüşler öne sürülmektedir. Pavlikanların kendileri için bu adı kullanmadıklarını ve bazı yazarların naklettiği gibi, bu adın onlara başkaları tarafından verildiği iddiası kabul edilebilir gözükmektedir. Ermenicede küçültücü anlam içerdiği belirtilen -ik son ekinin de kelimenin yapısında bulunugunu göz önünde bulundurarak Mkrttschian, Gieseler ve Milan Loos'un görüşlerine katılmak mümkün gözükmektedir. Gerek Kilise otoritelerinin, gerekse siyasi otoritelerin bu adı onlara küçük düşürücü bir niyetle verdiklerini de hesaba katarsak, anlam itibariyle "Pavlikan" kelimesinin "Zavallı Paul'un takipçileri" manasına gelebileceğini benimseyebiliriz.

Pavlikanların Kökeni

Heretik bir akımı olduğu şekliyle anlatmak, onun kökenlerini ortaya koymaktan her zaman daha kolaydır. Dinler ve mezhepler, kurucularının da amaçlamadığı kimliklere bürünebilirler. Pavlikanizm hareketinin de, etnik kökenini belirlemekten ziyade, hangi erken dönem heretik gruplarından etkilendiği ve neyin devamı olduğuna karar vermek olduk-

²² Garsoian, *The Paulician Heresy*, 214

²³ Bkz. Loos, 34

²⁴ Ter Mkrttschian, 62; Scheidweiler, "Paulikianerprobleme II", *Byzantische zeitschrift*, 366-384, 1950, s. 373; Garsoian, *The Paulician Heresy*, 210

²⁵ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 214

ça zor gibi görünmektedir.²⁶ Pavlikan kelimesinin kökeninde olduğu gibi, mezhebin geçmişi hakkında yazarların değişik sonuçlara vardığını müşahade ediyoruz.

20. Yüzyıl araştırmalarında Bizans heretiklerinin ortaya çıkışıyla ilgili üç nokta üzerinde durulur. Birincisine göre; heretik gruplar, feodal kesimin baskısına karşı, emekçi sınıfların tepkisi sonucu doğmaktadır. İkinci yaklaşımda; heretikler etnik ve coğrafi etkenlere bağlıdır. Bu bağlamda onlar, Ermeniakon, Bulgar veya Phrigya bölgeleriyle birlikte düşünülür. Mesala XII. yüzyıldan sonra Pavlikanlarla sıkı bağlantısının olduğu öne sürülen Bogomilizm hareketi, Slav çevreleri ile ilişkilendirilmiştir. Montanistlerin²⁷ Phrigya dağlık bölgesiyle bağlantıları kurulmak istenmiştir. Phrigya ayrıca diğer heretiklerden Novatyanlar, Sabellianlar ve Athinganoilerin de çıkış noktası olarak gösterilir. Üçüncü olarak da heretikler, Maniheistlerle veya Gnostik denilen, düalizm ile sıkı bağlantısı olan fırkalarla ilişkilendirilmişlerdir. Bunlar arasında sonuncusu en yaygın olanıdır. Eğer bir grup, heretik olarak nitelendirildi ise, doktrininin içeriği çok fazla hesaba katılmadan Maniheist damgasını yemiştir

Pavlikanlar, başlangıçtan itibaren Ermeni milli ve coğrafi unsuru ile iç içedirler. Bizans döneminden sonra da grubun bu bölgede varlığını sürdürdüğü, birçok yazar tarafından kabul edilmektedir.²⁸ Kaynakların ekserisinin ilk Pavlikan lider olarak zikrettiği Konstantin Silvanus, bir Ermenidir.²⁹ Konstantin'den sonraki dönemlerde de birçok Pavlikan liderin Ermeni olduğu veya bazılarının en azından Ermeni isimleri taşıdıkları nakledilen bilgiler arasındadır.³⁰

Çıkış noktası Ermenistan olmakla beraber, Pavlikan liderlerin taşıdığı Silvanus, Titus, Timotheos, Epaphroditos ve Tychikos gibi isimlerin açıkça şahısların kökeni ne olursa olsun- Ermenice olmadığı ortadadır.

²⁶ William Ragsdale Cannon, *History of the Christianity in the Middle Ages*, (Baker Book), Michigan, 1983, s.114-115

²⁷ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Helenizm* (University of California Pres), Los Angeles,1971, s. 56; Garsoian, *Armenia between...*, 91; Bkz. Malcolm Lambert, *Medieval Heresy, (Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation)*, (Blackwell Publishing), 2002,4

²⁸ Loos 32; ayrıca bkz. Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 165

²⁹ John Julius Norwich, *Byzantium, (The apogee)*, (Penguin Books), 1991, s. 57; Wassilios Klein, *"Die Paulikianer"* Theologische Realanzyklopedia. XXVI, Berlin ,1996, s. 127

³⁰ Claudia Ludwig, " The Paulicians and ninth-century Byzantine Thought, 25

Aziz Paul'un da yaptığı gibi, bütün Pavlikan liderler dinde ırk ayrımına karşı durmuşlardır. Onlar daha ilk dönemlerinde bile, dini etnik kimlik ile birleştiren Ermeni Kilisesi'nden ayrılırlar. Bu yüzden Pavlikan toplumlarının son derece dağınık ve değişik bölgelerde bulduklarını görmekteyiz. Grek kökenli, Sergius adlı büyük Pavlikan lider, çoğu zaman bazı Pavlikanlar tarafından Grek olduğu için değil, Pavlikan bir geçmişe sahip olmadığı için eleştirilmiştir. Sergius'un rakibi Baanes'in³¹ Vahan adını taşıdığı, dolayısıyla Ermeni olduğu iddia edilir. İkinci Pavlikan lider yine Rum asıllı Simon, Pavlikanlarla ilk kez, İstanbul'dan İmparatorluğun görevlendirdiği bir subay olarak, Konstantin Silvanus'u sorgulamak için Anadolu'ya geldiği esnada tanışmıştır. Son iki Pavlikan lider Karbeas ve Crysocheir de birer Ermeni değillerdir. Hatta bu ikisinin müslüman oldukları bile Bizanslılarca iddia edilmiştir. Crysocheir'in en büyük destekçilerinden Diakonitez ve Pullades de Grek asıllıdır.

Garsoian'ın Pavlikanlar ile ilgili en eski kaynaklardan olan Thophanes Continuatus'tan aktardığına göre, Balkan Pavlikanlarının liderlerinden hiç biri Ermeni ismi taşımamaktadır. Yine o, Anna Kommena'nın Filibe'deki Pavlikan ve Ermenileri birbirinden ayrı iki grup olarak bahsettiğini³² söylemektedir. Pavlikanlar'ın bu anlamda dışarıya açık diğer birçok heretikler ile hatta Yahudilerle ilişki içinde oldukları, Peçeneklerle evlilik ilişkilerinin bulunduğu da nakledilir. Bulgar yönetiminin Bogomillere yaptığı gibi Ermeni Milli Kilisesinin önde gelenleri de, onları desteklemek şöyle dursun, siddetle afaroz etmişler³³ ve sürekli takibatlara uğratmışlardır.³⁴ Ermeniler arasından çıkmakla beraber, Pavlikan hareketi nasyonel bir hareket olarak kalmamıştır. Hem doğuda hem de 872 'de etkisiz hale getirildikten sonra batıda, Trakya'da, İstanbul'da ve değişik ırklar arasında yayılmışlardır.³⁵

Dinlerde heretik hareketlerin daha çok kırsal kesimlerde baş gösterdiği bir gerçektir. Bu Müslümanlar arasında da böyle olagelmıştır. Fakat bunun sebebini feodalite olarak değil, heretiklere karşı uygulanan yasaklama ve kontrollerin, merkezi bölgelere oranla kırsal alanlarda daha

³¹ Garsoian, *Byzantine Heresy...*, 92; Ludwig, 25

³² Garsoian, *Armenia between Byzantium and Sasanians, (Variorum Reprints)*, 1985..., 93

³³ Anna Kommena, 470; Garsoian, *Armenia between...*, 92; Garsoian, *The Paulician Heresy*; 89-94; Vryonis, 60

³⁴ Scheidweiler, II., 373

³⁵ Runciman, 44; Loos, 32; Vryonis, 60; Avcı, 165

az yaptırıcı olmasından kaynaklandığıyla birlikte düşünmek gerekir. Heterodox zümrelerin daha ziyade köylerde ve kırsal alanlarda toplanmış olması, onların sadece basit ve asketik bir hayata olan sevgilerinden değil, aynı zamanda kendilerini güvende hissetme isteklerinin bir sonucu olarak da ortaya çıkmaktadır. VII. yüzyılın ilk Pavlikan topluluklarına baktığımızda, ortodoks piskoposluk şehri olan Kolonia'da (Sebinkarahisar) toplandıklarını, VIII. Yüzyıl büyük liderlerinden Joseph'in, yandaşlarıyla Psidia Antakyası (Göller yöresinin bulunduğu bölgede) yakınlarında bir köyde merkezlendiklerini görüyoruz.³⁶ IX. yüzyıla doğru ise Pavlikan kiliselerinin Kilikya'da Mopsuestia'da kurulduğu nakledilir. Müslüman emirlerle işbirliği eder etmez Pavlikanlar, Argaus (Arguvan), Amara ve Divriği gibi yerlerde toplanmışlardır. Trakya'da da aynı şekilde Filibe bölgesinde toplandıklarını kaynaklar bize haber vermektedir.

Yine Anna Kommena'nun kaydettiklerine bakarsak, Bogomillerin XI. Ve XII. asırlarda İstanbul'da bulduklarını görürüz. Bu onların sadece Slav köylüleri oluşmadıklarının bir göstergesidir. Phirigya ormanları ardına kendilerini gizleyen Montanistler bile, Kartacalı Tertullian gibi ileri seviyede eğitilmiş insanları, kendi taraflarına çekebilmişlerdir. Bunun yanında kaynakların bildirdiğine göre, Montanistlerin kendi aralarında son derece demokratik ve insanlar arası eşitliğe dayalı bir toplum düzeni oluşturdukları göz önüne alınırsa, heretiklerin hiç de aşağı geldiğimiz anlamda kırsal kesim anlayışına sahip olmadıkları sonucuna varılabilir. Dağlık bölgeleri karargâh edinmelerinin altında kendilerini güvenceye alma kaygısının yattığı kolayca anlaşılır. Baskılar bu tür grupları dağıttığı zaman tabii olarak kendilerini koruyacak yerler ararlar. Pavlikanların biyografilerinde de bunu açıkça görebiliriz. Baskılar onları Divriği gibi sarp kayalıklı bir coğrafyayı yurt edinmelerine ve gelen her türlü saldırıya çok sert yanıtlar vermelerine itmiştir.

Garsoian'un aktardığına göre Chelstov, "Paolikanlar Üzerine" adlı eserinde, Pavlikanların kökeninin her hangi bir heretik bir ilk dönem zümresine dayanmadığını ileri sürmektedir. Chelstov'a göre Pavlikanların düalist anlayışa sahip bir mezhep olmaları bir yana, onlar hakiki bir dini oluşum bile sayılmazlar. O'na göre Pavlikanizmin ortaya

³⁶ Ter Mkttschian, 20-21; Garsoian, The Paulician Heresy, 129; Runciman, 35; Vryonis, 61; Ludwig 29

çıkışının temelinde din adamı sınıfı ile avam kesim arasında VII. yüzyılda İmparatorlukta ortaya çıkan kırılmalar ve sorunlar yatmaktadır. Böylece ortaya çıktığı ilk yüzyılda Pavlikanizm, doktrin açısından hiç bir heteredoks özelliğe sahip değildir. Pavlikanlar yalnızca, kutsal metinleri birlikte okumak ve yorumlamak için bir araya gelen insanların oluşturduğu sade bir cemaattir. Bu cemaat, IX. yüzyıl başlarında ilk kez, Sergius'un önderliğinde tam bir grup olma yoluna girmiştir. Sergius'un reforme etmesiyle birlikte cemaat, Ortodoks hiyerarşisine şiddetle karşı çıkmış ve heretik bir kimliğe bürünmüştür. Din adamı sınıfına olan karıştırlıkları zamanla kilisede yapılan haçın kutsanması ve ikonlar gibi bazı uygulamaları keskin bir tepkiyle karşılamalarına yol açmış, heretik özelliklerini daha da derinleştirmiştir. Zıtlaşmada daha da ileri giderek, bütün Ortodoks sakrementlerini reddetmişlerdir. Cheltslov' un bu yorumlarını değerlendiren Nina G. Garsoian, O'nun Ermeni kaynaklarını göz önünde bulundurmadığını, Grek kaynaklarının da sadece bir bölümüne dayandığını belirtmektedir. O'na göre Cheltslov, Pavlikanlarla ilgili birçok hatalı sonuca varmıştır. Ancak alışılmışın dışında düalist olmayan ve IX. Yüzyıl başlarında Sergius döneminde reforme edildiği yönündeki yaklaşımını ilginç bulmaktadır.³⁷ Sovyet araştırmacıların teolojiye olan ilgisizlikleri onları daha çok ekonomik ve sosyal nedenler üzerinde yoğunlaşmaya itti ise de, yine de bu araştırmacılar Pavlikanları teolojik açıdan gnostik düalizmle ilişkilendirmişlerdir.³⁸

Araştırmalar, ilk Pavlikan önder olarak zikredilen Konstantin Silvanus'un heretik fikirleri nasıl aldığına dair bazı bilgiler vermektedir. Ancak bundan önce şu soruların cevabını vermenin faydalı olabileceği düşüncesindeyiz. Silvanus hangi eski dönem Hıristiyan doktrininden etkilenmiştir ve bu anlamda Pavlikanlar fikir atası olarak nereye dayanmaktadırlar? Sorunun cevabı ile ilgili gerek ilk dönem otantik Ermeni ve Yunan kaynaklarından aktarılanlar, gerekse son dönemlerde yapılan ça-

³⁷ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 26

³⁸ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 24-25; Büyük Pavlikan lider Sergius, Bogomil lider Basil, Kouleon, Kousenos, ve Pholos gibi şahsiyetlerin hepsi entellektüel insanlardır. Bkz. Garsoian, *Armenia between...*, 88, ayrıca Garsoian başka bir araştırmasında bir çok Pavlikanın ermeni olduğunu ancak Sergius Tacikus liderliğinde onun ermeni karakterinin zayıflatıldığını öne sürmektedir bkz Nina G. Garsoian, "The Armenian Integration into the Byzantine Empire" in: *Church and Culture in early Medieval Armenia*, (Variorum Collected Studies Series – copyright). Brookfield. 1999

lışmalarda değişik bilgilerin bulunduğunu gözlemliyoruz. Kimi onları Maniheizmle suçlamış, kimi Yahudi geleneğine dahil etmiş, kimi ise Marsiyoncuların devamı olduklarını³⁹ ön plana çıkararak onların düalizmine vurgu yapmışlardır. Nitekim Oztunlu Yuhanna, Pavlikanlardan bahsederken onların VII. yüzyılda yeni bir hareket olmadıklarını kasederek şöyle demektedir. “Onlar sanki yeni ve büyük bir şeyi takip ettiklerini zannettiler, halbuki o tamamen eski idi”⁴⁰ Yuhanna, bununla pavlikanların söz konusu konsilin (719 Dvin Konsili) yapıldığı yüzyıldan daha eskiye dayandıklarına işaret etmiş oluyordu.

Grek ve Ermeni kaynakların verdiği bilgilerdeki bazı uyumsuzluklar, grubun doktrinel menşinin aydınlatılmasındaki temel zorluklardan birini de oluşturmaktadır. Ulaşabildiğimiz birçok modern araştırma da, bu iki değişik klasik kaynak türünü uzlaştırmaktan uzak gibi görünmektedir. Aşağıda pavlikanların kendileriyle özdeşleştirildikleri veya yakınlık atfedildikleri heretik gurplar sırayla incelenecektir.

Maniheizm ve Pavlikanlar

Pavlikanlar hakkındaki klasik kaynaklardan Sicilyalı Peter’in - her ne kadar Pavlikan tarihini VII. yüzyılın ilk yarısında Konstantin Silvanus ile başlatma taraftarı olsa da- onların menşesi olarak Samosatlı bir Paul’dan geldiğini, söz konusu Paul ve kardeşi John’un, Kallinike adında Maniheizm bir kadının oğlu olduklarını kabul ettiğini haber almaktayız. O’na göre bu iki kardeş anneleri tarafından misyoner olarak yetiştirilmiş ve Samosata’da Maniheizm’i yaymak için çalışmışlardır.⁴¹ Pavlikanların Maniheizm olduklarını ıstiyakla savunan Peter, Pavlikanlar üzerine yazdığı eserine ‘Manicilik Tarihi’ anlamına gelen *Historia Manichorium* adını vermiştir. Bunu da Pavlikan- Bizans savaşı sonunda elçi olarak gittiği Divriği’de yazdığını iddia etmektedir.

Maniheizmle hiç ilgisi olmasa bile, resmi Hıristiyanlıkla uyuşmayan sıradan bir grup bile Ortodoks polemistler tarafından Maniheizmle suçlanmıştır. Mani’den çok önce ölmüş önemli bir Hıristiyan heresi önderi olan Marsiyon’un bile, Ermeni ve Bizans kilise babaları ta-

³⁹ Garsoian, *Armenia between...*, 95; Gökbel, 65

⁴⁰ Garsoian, *The paulician Heresy*, 226

⁴¹ Scheidweiler “Paulikianerprobleme I” , *Byzantische Zeitschrift* 366-384, 1950, s. 17; Runciman,35;Cannon, 114; Garsoian, “Paulicians” *Dictionary of the Milde Ages I X.*,1987, Newyork, s. 468

rafından Manici olarak yaftalandığı göz önüne alındığında dini dışlayıcılık bağlamında Pavlikanlarla ilgili ne derece zorlama nitelermelerin yapıldığı belirginleşmektedir.⁴²

Ortaçağ Bizans yazarları ve birçok kilise babası da Pavlikanların Maniheizm'e dayandıklarını hatta onların bizzat Maniheist olduklarını iddia etmişlerdir.⁴³ Photius, Zigabenus ve Higemanus gibi kilise babaları ve önde gelen yazarlar da aynı görüşü paylaşırlar. Bu düşünceden hareketle, çoğu çağdaş yazar tarafından da Pavlikanlar, düalizmi İran Maniheizmi'nden Güney Fransa'nın Albigenleri'ne taşıyan aracı bir mezhep mahiyetinde algılanmışlardır.⁴⁴ Maniheizm ve Pavlikanlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmadan önce, Mani ve Maniheizm hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Zira Maniheizmi tüm boyutları ve tarihi kökenleri ile araştırmak bu çalışmanın sınırları dışına taşar.

Aslında Maniheizm heretik bir grup değildir. Ona, ortaya çıktığı dönem için yeni veya eklektik bir din demek daha doğru olabilirdi. Bu yeni dinin sık sık Hıristiyan heresisine benzetilmesi, kurucusu Mani'nin, dinini kurarken gnostik inançlarla birlikte, Hıristiyanlıktan da birçok unsuru katmasında aranabilir.⁴⁵ Maniheizm'in temelinde Milattan Önce V. yüzyılda İran'da ortaya çıkan Mitraizm'in olduğu kaynaklar tarafından bildirilmektedir. Mitraizm, Büyük İskender döneminde büyük bir gelişme göstermiş ve M. Ö. I. yüzyılda Roma'ya kadar ilerlemiştir. Mitraizm, düalizmin, yani aydınlık ve karanlık olmak üzere iki ezeli Tanrının varlığını kabul eder. Aydınlık Tanrısı iyiliği, Karanlık Tanrısı ise şeytani ve şer güçleri temsil etmektedir.

Mani'nin kendisinin M. S. 215-277 yılları arasında yaşamış İran'lı bir filozof olmasının yanında, münecim ve ressam olduğu, tıp okuyup, ayrıca astrolojiyle birlikte sihirle de ilgilendiği bildirilmektedir. Bir müddet Hıristiyanlığı benimsemiş, ancak çok geçmeden ondan vazgeçerek kendisinin peygamber, aynı zamanda ilahi kurtarıcı olduğunu iddia etmiştir. İsa'nın kurtarma vazifesini tamamlamak üzere kendisini yeryüzüne gönderdiğini iddia etmiştir. Bu düşüncesinin bir sonucu olarak,

⁴² Bkz. Albayrak, 84

⁴³ Anna Kommerna, 179, 470,473; Scott, 696

⁴⁴ Garsoian, Armenia between..., 94; ayrıca Bkz. Vryonis, 58

⁴⁵ Harun Güngör, "Maniheizm", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 5, Kayseri, 1998, 147

kendisine İsa'nın oniki havarisini sembolize eden oniki öğrenci ve yetmişiki de Piskopos seçmiş, bunları doğu memleketlerine misyonerlik için yollamıştır. Bütün bunlar, açıkça Maniheizm'in salt bir felsefi akım veya mezhep olmadığına, müstakil bir din hüviyetine sahip olduğuna işaret etmektedir.

İlk zamanlardaki mükemmel organizasyonu ve hızlı yayılışıyla Maniheizm, Hıristiyanlıkla yarışır, hatta onu tehdit eder bir konuma yükselmiştir.⁴⁶ Maniheizm, Musevilğe şiddetli karşıtlığıyla da bilinmektedir. Mani bu dinin kendisine göklerden vahyedildiğini iddia eder. Araştırmacılara göre Mani bu yeni dini kurarken putperestlik ile Mecusilikten aldığı fikirlere Hıristiyanlıktan kattığı bazı düşünceleri eklemiştir.

Mani'yle ilgili ilk dönem İslam kaynaklarında geniş malumatlar bulunabilir. Bunların en önemlileri Şehristani'nin el Milel ve'n-Nihal⁴⁷ ve İbn Nedim'in el-Fihrist adlı eserleridir.⁴⁸ Buna göre Mani Yahudi - Hıristiyan veya Gnostik-Yahudi olarak nitelenen, vaftizci bir topluluk olan, Elkesai'ler (Elchasai, Elhasih)⁴⁹ arasında yetişmiştir. Mani'nin taraftarları Onun ondokuz yaşında ve yirmidört yaşlarında iken Tanrı'nın ona yeni dinini indirdiğine inanmışlardır.⁵⁰ Otuz yaşında ise bu yeni dini tebşir etmek için çeşitli bölgeleri gezmiştir. Türkistan mağaralarında sürgünde iken Erdeng-i Mani adlı kitabını yazmış, bu kitabında kendisinin İsa Mesih'in göklere yükseldikten sonra göndereceğini vaat ettiği Faraklet olduğunu iddia etmiştir. Buna ilaveten, Mani'nin hem Süryanice hem de Farsça kitaplar telif ettiği öne sürülmektedir. Fakat bu kitaplar günümüze ulaşamamıştır.

Mani, yazdığı bir risalesini *Babanın İnayetiyle Gönderilen İsa Mesih'i'n Rasulü Mani'den* diyerek başlatmıştır. İran Kralı I. Şapur ilk önce Mani'ye iyi davranmasına rağmen, Mecusi kahinlerin Mani hakkındaki olumsuz tavırları yüzünden O'na karşı çıkmış, bu da Mani'nin Pers bölgesini bırakıp Hind ve Çin'e kaçmasına sebep olmuştur. Gittiği yeni yerlerde Mani'nin Budizm'le tanışmasından sonra, Mecusilik, Putperestlik ve Hıristiyanlıkla birlikte, Budizm de Maniheizm'in önemli unsurlarından biri ha-

⁴⁶ Güngör, 146; David Christie Murray, A History of Heresy (Oxford University Press) 1976, s.31.32

⁴⁷ Bkz. Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal I, (Dar'ül Maarife), Beyrut, 1997, s. 291

⁴⁸ Bkz. İbn Nedim, el-Fihrist, Dar'ül Ma'rife, Beyrut, 1997, s. 414

⁴⁹ Bkz. Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü (Vadi Yayınları) Ankara, 1998, s. 113

⁵⁰ Güngör, 146-150; Albayrak, 81

line gelmiştir.⁵¹ 260 senesinde İran'a tekrar dönen Mani, kendisine birçok taraftar toplamayı başarmıştır. İran hükümdarının hasta oğlunu iyileştirme vadiyle af kazanacağını uman Mani'nin şansı iyi gitmemiş, hükümdarın oğlu Mani'nin kucagında ölmüştür. Bunun üzerine tutuklanıp hapse atılan Mani, ilk seferde kaçmayı başardıysa da ikinci seferinde tekrar yakalanmış ve 277⁵² yılında derisi yüzülerek ölüme mahkum edilmiştir.⁵³ Kurucusunun ölümünden sonra da Hıristiyanlığı tehdit eden Maniheizm, Anadoluya, Mısra ve Afrika yoluyla İspanya'ya oradan İtalya'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır.⁵⁴

Maniheizm inancının ana prensibini düalizm oluşturmaktadır. Bu inanca göre başlangıçta iki prensip vardır. Işık veya Ruh; Karanlık veya Madde. Her ikisi de yaratık değil ezeli varlıklar olup eşit güçlere sahiptirler. Biri iyiliği diğeri kötülüğü temsil eder. Kötülüğün güçleri sürekli iyiliği yıkmak için çalışırlar.⁵⁵

Pavlikanların Maniheist olduklarını iddia eden birçok kaynağın olduğuna değinmiştik. Her iki grubun da birbirine benzeyen yönleri bulunmakla beraber, bu benzerliklerin konumuz olan Pavlikanların Maniheizmin devamı olduğunu öne sürmek için yeterli olmadığı kabul edilebilir. İki grubu birbiriyle özdeşleştirmeye yeterli olmamakla beraber, şu hususlarda Maniheizm ile Pavlikanizm'in ortak olduğu görülmektedir; Mani'de olduğu gibi Pavlikanlar da Haç'a önem vermemişler, Mesih'in yaratıcı değil yaratılmış olduğunu kabul etmişlerdir. Her ikisi de kendilerine yapılan baskılar sonucu, ritüellerinde bazı gizliliklerin olduğu suçlamaları ile karşı karşıyadır. Aralarında bu tip ortak yönler varken, Pavlikanları Maniheistlerden ayıran birçok önemli yönlerin de bulunduğu açıkça ortadadır. Pavlikanlar, yaşadıkları dönemde kendileri dışında bütün dini eğilimleri reddetmişlerdir. Buna Maniheizm⁵⁶ ve Ortodoksluk, ayrıca diğer heresiler de, dahildir.

⁵¹ Ramses Iwadh, el Hertıqa fı'l Garb, Kahire, 1997, s. 50. Bu çalışma Modern Arapça literatür içerisinde ulaşabildiğimiz, heresiler üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Özellikle de 8. yüzyıldan başlayarak reform dönemine kadar ortaya çıkmış heretik grupları birbiri ile bağlantılı ve detaylı bir şekilde ele alır.

⁵² Güngör, 146

⁵³ Iwadh, 51-52

⁵⁴ Bkz. Loos, 24; Güngör, 148

⁵⁵ Arpee, Armenian Christianity...,102

⁵⁶ Gibbon, 122

Pavlikanların inanç kitabı olduğu iddia edilen Gerçeğin Anahtarı adlı kitaptan anlaşıldığına göre Pavlikanizm, Maniheizm'de olduğu gibi düalizm konusuna önem vermemiş, hep tek Tanrı'nın varlığını⁵⁷ vurgulamıştır. Maniheistlerin sahip oldukları, "İsa'nın ruhu ve kozmik aydınlığın özdeşi olduğu" gibi bir inanç, Pavlikanlarda yoktur. Ne güneş ne de ateşe tapmaya benzer putperest uygulamalara da yer vermemişlerdir. Hatta Haç'ın kutsiyetini ve ikonları şiddetle reddetmişler, kendilerini gerçek Hıristiyanlığın inananları olarak tanımlamışlardır.⁵⁸

Maniheistler vaftizi ve komünyonu reddederken, Pavlikanlar bu ikisini en önemli temel sakrament olarak uygulamışlardır.⁵⁹ Maniheizm'de din adamı hiyerarşisi, Pavlikan *ministri* diye adlandırdıkları ve çok sayıda eşit üyelerden oluşan seçilmişler grubundan tamamen farklıdır. Maniheistlerde Mani'ye haleflik eden bir önder vardır ve onunla beraber 12 seçkin bulunmaktadır. Bunlar oniki havariyi temsil etmektedirler. Fakat bütün bunlar, Pavlikan toplumunun yapısına terstir.⁶⁰

Marsiyonizm, Gnostik Akımlar ve Pavlikanlar

XIX. yüzyıl araştırmacılarından Gieseler, Pavlikan tarihinin VII. yüzyılın ortalarında başladığını ileri sürer. Bunu daha eskiye dayandıran araştırmacıları reddeder. Onlara yapılan "Maniheist" suçlamalarını, Ortodoks polemikçilerin uydurduğu bir efsane olarak değerlendirmiştir. Kendisi ise, Pavlikanların ilk Hıristiyanlığa yakınlaştırmak için reforme edilmiş düalist bir grubun devamı oldukları kanaatinde. Fakat bu reforme edilmiş grup Gieseler'e göre kendini Gnostik seleflerinden tamamen kurtaramamıştır. Aynı zamanda Gieseler, Pavlikanların doktrinlerini ilk dönem Hıristiyan heretiklerinden Marsiyonculara da benzetmiştir.⁶¹

Marsiyon'un kendisi, bir filozofun oğlu olması hasebiyle, zamanın felsefesini çok iyi bilmektedir. Döneminde Gnostisizm'in en önde gelen temsilcilerinden biri olarak görülen Marsiyon, kötülüğün temsilcisinin görünen dünyayı yaratan Eski Ahit Tanrısı olduğunu vurgulamıştır.

⁵⁷ Conybeare, F. C., *The Key of Truth, A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Oxford, 1898, s.74... Arpee, "Armenian Paulicianism...", 271, 276-277

⁵⁸ Conybeare, F. C., *The Key of Truth*, 72; Arpee, "Armenian Paulicianism...", 271

⁵⁹ Conybeare, F. C., *The Key of Truth*, 74; Arpee, "Armenian Paulicianism...", 278

⁶⁰ Arpee, *Armenian Christianity...*, 104

⁶¹ Gieseler, "Untersuchungen...", 81-86, 83, 102, 107, 108; Garsoian, *The Paulician Heresy*, 21

Adem'in günahundan bu tanrının sorumlu olduğunu ve bundan Adem'in soyundan gelen insanları sorumlu tuttuğunu ifade etmiştir. Ezeli günah veya iyilik-kötülük sorunu ile ilgili Marsiyon şunu öngörmektedir: "Eğer yaratıcı tanrı, var ettiği dünyada bulunan kötülüğü önceden kestiremedi ise cahildir, bunu kestirip önleyemedi ise kötüdür; önlemek isteyip de yapamadıysa acizdir".⁶² İyilik tanrısı sadece görünmez varlıkları yaratmıştır. Kötülük tanrısından insanları kurtarmak için İsa'nın kılığında yeryüzüne inmiştir. Eski Ahit Tanrısı katı bir kuralcı iken, Yeni Ahit Tanrısı sevgiyi ön plana çıkarır.⁶³

Pavlikanları Marsiyoncularla özdeşleştiren diğer bir kimse ise yine bir Ermeni otoritedir. Steven Runciman'ın *The Medieval Manichee* adlı eserinde kaydettiğine göre, Taron'lu Paul, Pavlikanların Doğu Anadolu'da devamı olarak bilinen Tonrakyanları Marsiyoncularla kıyaslayıp, onların ve Pavlikanların Marsiyonizm ile birçok mevzuda aynı özelliklere sahip olduklarını iddia eder.⁶⁴ Bununla birlikte Kadir Albayrak, Marsiyon hakkında otorite kabul edilen ünlü teolog ve Kilise Tarihçisi Adolf von Harnack'ın (1851-1930) yaptığı çalışmalar sonucu Pavlikan ve Marsiyoncular arasında tam bir ilişkinin varlığını saptayamadığını belirtmektedir.⁶⁵ Pavlikanizmin ortaya çıktığı Ermeni bölgesine, Hıristiyanlığın girmesinden itibaren birçok heretik akım gibi Marsiyonizm de hakim olmuştur. Marsiyonun doktrininin temel karakteristiği olan asketik yaşamın Pavlikanlarda olmadığı kaydedilmekle⁶⁶ beraber aralarında bazı etkileşimlerin olması mümkündür.

Öte yandan Marsiyon'dan sonra onun öğrencilerinin doktrinde bazı değişik yönelimlere kaydıkları belirtilirken aslında Marsiyon'un yeni bir düşünce sistemi kurma amacıyla olmadığı onun sadece Kutsal metinlerde reform amacı taşıdığı da kaydedilmektedir.⁶⁷ Öğretisinin temelinde şiddetli bir Yahudi ve Eski Ahit düşmanlığı olan Marsiyon ile Pavlikanlar arasında, özellikle de kristoloji konusunda ciddi farklılıkların

⁶² Bkz. Albayrak'tan naklen, 63-64

⁶³ Ter Mktrschian, 107; F Schweidler II, 369; Bkz. Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya, 2005, s.472, 473

⁶⁴ Runciman, 36

⁶⁵ Albayrak, 63

⁶⁶ Loos, 35

⁶⁷ Loos, 34

olduğu da görülmektedir. Marsiyon'un Kristolojide Doketik⁶⁸ olmakla birlikte Modalist⁶⁹ bir bakış açısına sahip olduğu da nakledilir. Bu, açıkça Pavlikanların Monoteist anlayışıyla taban tabana zıttır.⁷⁰ Ona göre Mesih iyilik tanrısının bir görüntüsüdür. İsa'nın ölümü dünyanın kurtuluş bedelidir. İsa cennetten yeryüzüne bakire Meryem'den doğmak üzere inmiş bir melektir. Pavlikanlara göre ise İsa'nın yeryüzündeki işlevi ölümüyle değil tamamen öğretisiyle ilgilidir. Pavlikanlar incilleri sembolik yorumlamadıkları için İncillerin tamamını kabul etmezler.⁷¹ Marsiyon'un kutsal kitap anlayışı ve bu keskin düalizmine özellikle de Pavlikanizmin el kitabı olan Gerçeğin Anahtarı'nda rastlamıyoruz. Leon Arpee'nin kaydettiklerini hesaba katarsak son dönemlerde Ermenistan'da Gumri Pavlikanlarının (19.yy) bazı yazıları onların Eski Ahid'e ve on Emre⁷² verdiği önemi ortaya koymaktadır. Bu da Marsiyon'un Eski Ahit anlayışıyla zıt düşmektedir.

Montanistler, İkonoklazm ve Pavlikanlar

IX. yüzyılın bazı doğulu patriklerinin Pavlikanların menşesini, her iki grubun da ikon karşı olduklarını delil göstererek Montanistlerle irtibatlandırdıkları görülür. Hıristiyan olmadan önce pagan bir din adamı olan Montanus tarafından kurulan bu akım, çok erken bir dönemde, II. Yüzyılda, Phrigya, Kapadokya, Kilikya, Lycaonia (Denizli yakınları) ve Galatya bölgesinde etkili olmuştur. Montanistler Anadolu'nun en eski

⁶⁸ Doketizm; Eski Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın haça gerilme esnasında mucizevi olarak kurtulduğunu ve onun yerine Yuda Escariot, ya da Cyreneli Simon'un öldüğünü iddia eden akımdır. Bu anlamdaki inançları Kur'an'daki İsa'nın kurtuluş kıssasına benzetmektedir. Diğer yandan bu kavram yine başta Hz. İsa'nın ölümü ve diğer hadiseleri olmak üzere dünyevi Mesih'in insanlığı ıstırap çekmesinin gerçek olmaktan ziyade görünürde olduğunu düşünen eğilim için de kullanılmaktadır. Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, 100; ayrıca bkz. Loos, 28, 35; Tomas Michel, Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş, (Orhan Basımevi), İstanbul, 1992, s. 99

⁶⁹ Hıristiyanlığın tanrı inancında üç unsur fikrini reddeden ve tanrılıktaki bölünmenin sadece geçici olduğunu vurgulayan akımdır. Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, 265; Ayrıca bkz. Loos, a.g.e. 28; Michel, a.g.e. 99

⁷⁰ Scheidweiler II, a.g.m. 369

⁷¹ Ter Mkttrschian, 96-97; Pavlikanların kutsal kitap anlayışları ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Scheidweiler II, 368-369, 371; Runciman, 36; Bihlmeyer-Tuchle, I ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğunda Tek Tanrıcılığın Zaferi, Çev: Antun Göral, (Güler Matbaası) İstanbul, 1971, s. 110

⁷² Arpee, "Armenian Paulicianism...", 271

yerli heretiklerinden sayılırlar. Roma'da Hıristiyanlığa müsamaha gösterildiği ilk zamanlarda, bu bölgelerden taşarak farklı yörelere dağılma imkanı bulmuşlardır. Justinian I' in kanunlarında bahsi geçen ve aynı İmparator döneminde baskıya maruz kalan Phirigya Montanistlerinin, doktrinlerini terk etmek yerine,⁷³ kendilerini kiliselere kapatıp ateşe vererek hem kendilerini, hem de kilise binalarını yaktıkları kaydedilen hadiseler arasındadır.

Uzun zaman varlığını sürdüren Montanizm, Ortodoksluk tarafından heretik olarak nitelenmiş ve devletin resmi mezhebi Ortodoksluk olunca idarenin de gücü ile 8. yüzyıla kadar bir yeraltı akımı olmaya itilmiştir. Leo III.(721- 722) döneminde ikinci defa ortodoksluğa dönmeye çağrılan ve ortodokslar gibi vaftiz olmaya zorlanan Montanistler, bir kez daha kendileri ile birlikte kilise binalarını ateşe vermişlerdir.⁷⁴ Kartaca'nın ünlü teoloğu Tertullian (M.S.190-230) da bu akıma mensuptur. Pavlikanlarla Montanistlerin ilişkilerine gelecek olursak; IX. yüzyılın başında büyük Pavlikan lider Sergius'un Montanist Leo ile işbirliği yaptığı gelen bilgiler arasındadır. Montanistler de Pavlikanlar'da olduğu gibi Ortodoks klerjiyi tamamen reddetmişlerdir. Bu yüzden katı teoloji konusunda az da olsa Pavlikanların, Montanistler'den etkilenmiş olabilecekleri düşünülebilir. Lider Sergius'un Montanist Leo ile mektuplaşması her iki kilisenin birbiriyle ilişkileri olduğunun göstergesidir. İ.S. 722'de Montanistleri bitirmeye yönelik en şiddetli baskıdan⁷⁵ sonra grubun iyice dağıldığı ve geriye kalanların bir kısmının Firigya ve Lycanoia bölgesinde yine Athinganoi diye anılan heretik bir gruba, bir kısmının da Pavlikan saflarına geçtiği imkan dahilindedir.⁷⁶ Montanistlerin kadın papzalara sahip oldukları ve seçkin diye niteledikleri kimseleri *Faraklet*⁷⁷ ola-

⁷³ Peter Charanis, "Etnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 13 (1959) 23-44, 27

⁷⁴ Vryonis, 57, 64

⁷⁵ Bkz. Peter Charanis, "Etnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.13. 23- 44, 1959, s. 27; Loos, 61; Alexander, "Religious Persecution in Byzantine Empire...",242

⁷⁶ Charanis, 27; Ayrıca bkz. Vryonis, 52, 297 no' lu dipnot

⁷⁷ Yuhanna İncil'inde (14:16, 15:23-27) geçen ve genelde "teselli edici" olarak çevrilen bu kelime hakkında değişik bir çok spekülasyon vardır. Hıristiyanlar bunun Kutsal Ruh'un lakabı olduğunu veya bizzat Mesih'in kasedildiğini öne sürmektedirler. Müslüman alimler ise kelimenin Aramca kökeninden yola çıkarak, "Periklit", yani methedilmiş anlamına geldiğini, Arapça karşılığının ise Ahmed olduğunu savunurlar. Paraklit ise bunun yunancaya çevrilmiş halidir. Kur'an'da Saf Suresi 6. ayette geçen

rak değerlendirdikleri bilinmektedir. Fakat Pavlikanlarda böyle bir şey söz konusu değildir.⁷⁸

Ermenistan'da Messalianlar, Borboritler ve Diğer Heretik Akımlar

Anadolunun genelinde olduğu gibi, Ermenistan'a da Hristiyanlığın girmesiyle birçok heretik akımın ortaya çıktığı kaydedilir. Antakya Piskoposu Samsatlı Pavlus'un inancı olduğu savunulan Adoptiyonizmin, bölgede Ortodokslukla⁷⁹ beraber genişçe yer bulduğu ifade edilir. Karkhar Bıçopu Archelaus İran Ermenistanının başpiskoposu olmakla beraber, onda da Adoptiyonist eğilimlerin olduğu belirtilir. Bunun yanında Ermeni Piskopos Esnik'in Ermenistan'da ilk dönemlerde Marsiyoncuların da varlığından söz ettiği de kaydedilmektedir.⁸⁰

Diğer bir heretik akım olan ve Capharbaruchalı Peter tarafından kurulan, IV. yüzyıl Gnostik gruplarından Archontikler, neredeyse Ermenistan'ın tamamına yayılmışlardır. Archontikler'in Filistin kökenli olmalarına rağmen çok katı Yahudi karşıtı oldukları nakledilmektedir. Aynı zamanda Mani'nin bile Ermenistan'da kendine birçok taraftar kazanabildiği ve VI. yüzyıla gelindiğinde öğretilerinin hemen hemen tümüyle Ermeniceye çevrildiği de dile getirilir.⁸¹ Birçok heretik akımın yanında Ermenistan'da Ortodoks din adamlarının en fazla tepkisini çeken iki grup, Messalianlar ve Borboritler olmuştur. "*Euchite*" olarak da bilinen Messalian kelimesi, dua edenler veya namaz kılanlar anlamına gelmektedir. Kaynaklara göre Messalianlar köken olarak Mezopotamya'dan gelmektedirler. IV. yüzyılda Urfa civarında ortaya çıkmış ve V. yüzyılda Lycaonia, Pamhliya, Lycia, Kapadokya ve Pontus yörelerine kadar daha birçok yere yayılmışlardır. Messalianlar, 431 Efes Konsili'nde afarez edilmişlerdir.

İsa'nın kendinden sonra gelecek olarak müjdelediği, Ahmed isimli peygamberin geleceği ifadesini bununla isbat ederler. Bkz. Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, 301; Ayrıca bkz. Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya, 2005, s. 594, 595

⁷⁸ Garsoian, Armenia between..., 89

⁷⁹ Burada Ortodoks ifadesi bu günkü ayrılışı ile şekillenmiş Ortodoksluk olmayıp ilk dönem Hristiyanlığında çoğunluğun temsil ettiği dini cemaati ifade eder.

⁸⁰ Runciman, 27

⁸¹ Runciman, 28 ; Scott, E.R.E., 693-696; Albayrak, 82

Bu heresinin taraftarları, kurtuluşu yalnızca duada görmüşlerdir.⁸² Bunu da Aziz Paul'un "durmadan dua edin" emrine dayandırmışlardır. Onlara göre insan Adem'den beri ruhunda bir şeytan veya kötülük taşır. Bunun kovulup iyiliğin yerleşmesi için sürekli duaya⁸³ ihtiyaç vardır. Ermenistan'da 447'de Mesrob'un öğrencisi Patrik Joseph önderliğinde toplanan Sahapivan Sinodu'nun⁸⁴ asıl meselesi Messalianlardır.⁸⁵ Bu sinodun XIX. Kanonuna göre Messalian eğilimine rastlanan bir din adamına derhal baskı uygulanacak, alınına tilki damgası dövülecek ve pişman oluncaya kadar baskı altında tutulacaktır. Şayet söz konusu din adamı evli olup çocuklara sahipse ve bu çocuklar akıl baliğ iseler, onlar da aynı cezalara maruz kalacak, eğer akıl baliğ değillerse bu çocukların Tanrı hizmetine kazandırılabilmesi için gereken çaba gösterilecektir. Bu heretik düşünceye sahip kimseleri koruyan veya müsamaha gösteren gerek devlet, gerekse dini otoritelere asla tolerans gösterilmeyecektir. Bu sinodun başka bir kanonu ise (14. kanon) kiliseye, mensup olan bir kimsenin *Messalian* eğilimli hizmetçi edinmesini bile yasaklamaktadır.⁸⁶ Aynı sinodun XII. kanonu ise *Messalian* eğilimli birine rastlayan din adamları hemen onu piskoposlara bildirecekler, eğer buna tolerans gösterirlerse benzer cezalara kendileri de çarptırılacaklardır. Bütün bu önlemler Messalianların Ermeni kilisesi için ne derece tehdit unsuru olarak görüldüğünün ifadesidir.⁸⁷ Hatta IV. yüzyılda doğudan Trakya'ya kaydırıldıkları, orada varlıklarını uzun süre korudukları ve VIII. ile IX. yüzyıllarda getirilen Pavlikan sürgünleriyle birleşerek, Balkanlarda Bogomilizmin temelini attıkları kaydedilmektedir.⁸⁸

⁸² Vryonis, 58

⁸³ Garsoian, Armenia between...,111, *Messalian* kelimesinin Süryancadan geldiği ve bunun arapçada olduğu gibi, *salat*, dua kelimesinden türediği, arapçadakinine benzer "*Musalliyun*", yani *dua edenler* anlamına geldiği belirtilir. Kelime ile ilgili Bkz. Chas S. Clifton, Ensyyclopedia of Heresies and Heretics, (Barnes& Nobel Books), 1998., 95-96

⁸⁴ Sinod, Yunancada "*sunodus*" kelimesinden türeyen bu kelime yol anlamındadır. Sinod, cemaatin işlerini tartışmak için davet edilmiş dini şeflerin toplantısına verilen addır. Konsile göre biraz daha yerel bir anlam ifade eder. Bkz. Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, 692 -693

⁸⁵ Ter Mkrtshian, 42

⁸⁶ Ter Mkrtshian, 42-43; Runciman, 28

⁸⁷ Garsoian, Armenia between..., 105

⁸⁸ Ter Mkrtshian, 43; Garsoian, ThePaulician Heresy, 97; Garsoian, Armenia between..., 97, 105,111

Diğer bir heretik zümre olan Borboritler Ermeni kilisesi için Messalianlar'dan daha büyük bir problem teşkil etmektedir. V. yüzyılın ilk yarısında İstanbul Patriği Atticus'un Ermeni Katolikos'u Sahak'a Borboritler hakkında imparator II. Theodosius'u harekete geçirmesi için mektuplar yazdığı kaydedilir. Borboritler Messalianlar'ın daha da bozulmuş bir şekli olarak anlaşılıp, "Borborit" kelimesi "çamurlular" anlamına gelmektedir ve muhtemelen dışlayıcı anlamda, heretik anlayışa sahip olan herkes için kullanılmıştır.⁸⁹

Ter Mktrschian, Katolikos Yuhanna'nın Dvin konsilinde kullandığı '*Pollikian denen Mzlnner*' ifadesinden yola çıkarak Pavlikanların Messalianlarla irtibatlarının olduğunu düşünmektedir.⁹⁰ Hiyerarşi konusunda Messalianlarda seçkin bir sınıfın olduğu, bunun da Montanistlerdeki gibi Faraklet diye adlandırıldığı bildirilir. Düalist bir inanca sahip oldukları ve Eski Ahid'e saygı göstermeyip nefretle baktıkları da gelen bilgiler arasındadır. Fakat hiyerarşi ve düalizm konusunda pavlikanlardan açıkça ayrılmaktadırlar.

Samsatlı Pavlus, Adoptiyonizm ve Pavlikanlar

Adoptiyonizm, Hıristiyan teolojisinde İsa'nın insan olarak doğduğunu, tabiatının ilahi olmadığını, ancak 30 yaşına geldiğinde vaftiz olarak Tanrı'nın evlatlığına eriştiğini savunan doktrindir.⁹¹ Antakya Patriği Samsatlı Pavlus, (Patriklik dönemi 260-268) III. Yüzyılda Hıristiyan dünyasında Adoptiyonist doktrinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilir. Pavlus, eğitimini Süryani manastırlarında, dönemin en ünlü bilim adamlarından ilahiyat ve felsefe okuyarak yapmıştır. Kısa zamanda Antakya'da sesini duyuran Pavlus'un ünü Tedmür⁹² kraliçesi Zennobia'ya ulaşır. Antakya o dönemde Tedmür'e bağlı idi. Zennobia O'na piskoposluğunun yanında şehrin valiliğini de vermiştir. Pavlus teslis'e tepki göstererek, İsa'nın ilahi tabiata sahip olduğu yönündeki Hıristiyan inancını reddetmiştir. Teslis'in Tanrı'ya şirk olduğunu açıklamıştır.

⁸⁹ Runciman, *Medieval Manichee*, 30, 39- 40

⁹⁰ Scheidweiler II., 373

⁹¹ Chas S.Clifton, *Encyclopedia of Heresies and Heretics*, (Barnes & Nobel Boks), 1998, s. 17

⁹² Günümüz Suriyesinde aynı adı taşıyan bir şehirdir. Kraliçe Zennobia İmparatorlukla giriştiği mücadele sonucu bir süre bu şehre hakim olmuştur.

O'na göre İsa, Kutsal Ruh vasıtası ile Meryem'den doğmuş normal bir beşerdir. Mesih'in bedensel yönü ile sıradan insanlar arasında hiçbir fark yoktur. İnsanlardan da Onun gibi iyi fiiller işleyenler, Onun özel peygamberlik görevi dışında, Tanrının sevgili kulu olabilirler.⁹³ Bunun yanında Pavlus, patriklik döneminde Antakya'da bazı reformlar yapmaya da kalkışmıştır. Kilisede teslisi andıran bütün sembolleri ortadan kaldırmış ve ısrarla İsa'nın bir beşer olduğu fikrini yerleştirmeye çalışmıştır. Kilisede kendi yazdığı, İsa'nın beşer yönünü vurgulayan şiir ve ilahileri okutmaya başlamıştır. Kendini cemaate iyice kabul ettiren Pavlus'a Antakya'da halk tarafından "*Mutlu Antakya Kilisesini putperestlikten, dalaletten korumak ve takdis etmek için, O, Gökten inen bir melektir*" şeklinde övgüler yağdırılmıştır.⁹⁴ Bunun akabinde, bazı kesimler tarafından konsile, halkın Patriğe tapındığı yönünde şikayetler yapılır. Hıristiyan âleminde tepki toplayan Samsatlı Pavlus'un fikirlerini mahkum etmek için, 264-268 yılları arasında Antakya'da değişik sinodların toplandığı kaydedilmektedir. İskenderiye Episkoposu Büyük Dionysius'un girişimi ile toplanan 264 sinoduna doğulu ruhaniler katılmıştır. Bu sinodun kararlarının günümüze kadar ulaşmadığı belirtilir. Fakat ilk konsilin Hıristiyanlar arasında parçalanmaya yol açmamak için Pavlus'un görüşlerini kısmen kabullendiği tahmin edilmektedir. Daha sonra toplanan, Kapadokya Episkoposu Fermulyanos'un yönettiği sinoddan da kesin bir karar çıkmamıştır. 268 -269 yıllarında toplanan üçüncü konsil ise Tarsus episkoposu Helenus'un başkanlığında olmuştur. Sert tartışmalar sonunda Pavlus'un, teslis taraftarlarınca aforoz edilerek kiliseden atıldığı nakledilmektedir. Fakat Pavlus kararı haksız bulup aldırmayarak görevine devam etmiştir. 272 yılında yeni Roma İmparatoru Aurelian'ın, Tedmür Kraliçesi Zennobia'nın hakimiyetine son vermesi üzerine desteğini kaybeden Pavlus, muhalifleri tarafından İmparatora şikayet edilmiş ve İm-

⁹³ Mehmet Çelik, "*Hıristiyanlıkta Tevhid –teslis Mücadelesinde Bir Portre Antakya Patriği Samsatlı Pavlos*", Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi, (Tüksev Yay.), Ankara, 2002, 230,231; Ayrıca bkz. Husni Yusuf Al Atiir, Akaid'ün Nasara el-Muvahhidiiin, (el-İslam ve'l Mesiyhiyye), Kahire 1965, 112; Rowan Williams, Arius, Heresy and Tradition, London, 1987, 160 ; "*Paul of Samosata*" The Oxford Illustrated History of Christianity, Ed. John Manners, (Oxford Universty Pres), 1990, 54-55; K.Bihlmeyer, 115; Iwadh, 61-62

⁹⁴ Çelik, "Hıristiyanlıkta Tevhid-Teslis...", 232

parator onu görevinden alarak yerine III. Konsilin atadığı Dumnos'u tekrar getirmiştir.

Pavlikanlar'da olduğu gibi Samsatlı Pavlus hakkında sahip olduğumuz bilgilerin tamamına yakınının onun karşıtları tarafından nakledilmesi meselenin objektifliğine yine gölge düşürmektedir. Nitekim son dönem teslisçi araştırmacıların iddiaları da ilk dönemdekilerden farklı değildir. Fikirlerinin Hz. İsa'nın ilk çekirdek cematı olan Yahudi Hristiyanlarla (Ebionitler) aynılık gösterdiği belirtilen Pavlus'un, teolojik görüşlerinde en dikkat çekici nokta Teslis'i şiddetle reddederek, Tanrı'yı bir kabul edip, İsa'yı normal bir insan ve bir peygamber olarak görmesidir. Pavlus'un fikirlerini savunanlara Hristiyan tarihinde Pavlosiyyun denildiği bilinir.⁹⁵ Ermeni Vali Gregori Magistros, Suriye Katolikosu'na Tonrakları şikayet amaçlı yazdığı bir hitabında şöyle bir cümleye yer vermektedir. "İşte görüyorsunuz zehirlerini Samsatlı Pavlus'tan alan Pavlikanları". Magistros'un burada Pavlikanlar derken sürekli baskı altında tuttuğu Tonrakları kasdettiği kaydedilmektedir.⁹⁶ Tonraklar'a başka bir hitabında Gregori, "Bana göre siz sadece heretik bir gruba değil, bundan daha kötüsü Yahudilik ve sünnet olmayı da getiriyorsunuz"⁹⁷ demektedir. Gregori'nin bu sözleri araştırmacılar tarafından, onun bu sözlerle Pavlikanların Ebionit Hristiyanlıkla olan benzerliklerine işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

Hristiyan Tarihinde, Yahudi Hristiyanlar olarak da bilinen Ebionitler, İsa'nın yalnızca bir peygamber olduğuna inanmışlardır. İsa sonrası cemaat lideri olarak Yakub'u kabul ederler. Ayrıca Musa şeriatine de bağlıdırlar. İsa'nın son akşam yemeğinin yalnız bir hatıra olarak yapılması gerektiğine inanırlar. Kendine has Ebionit veya İbrani İncili'ne de sahip olan cemaatin,⁹⁸ M. S VII. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü bildirilmektedir. Onlarla ilgili gelecekte yapılacak olan objektif çalışmalar İs-

⁹⁵ Çelik, "Hristiyanlıkta Tevhid-Teslis...", 235; Genelde modern Arapça eserlerde kullanılan *Pavlosiyyun* tabiri Samsatlı Pavlos'un taraftarları için Batılı eserlerde *Paulinian* kelimesi ile ifade edilmektedir. Bkz. Rowan Williams, *Arius; Heresy and the Tradition*, London, 1987, 162; Iwadh, 56; el-Atiir, 55, 60; Philip Hughes, *A History of the Church*, London, 1947, 134

⁹⁶ Scheidweiler II, 373

⁹⁷ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 213

⁹⁸ İbraniler İncili; Ebionitler veya Nazarenler incili olarak da bilinen bu incilin dil olarak ibrance, ancak aramice alfabe ile yazıldığı bildirilmekte ve Hristiyanlıkta apokrif İnciller arasında sayılmaktadır. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 106

lam, Hristiyan ve Yahudilerin ortak tarihlerinin aydınlatılmasında büyük katkılar sağlayabilir.

Pavlikanları Antakya Patriği Pavlus'la irtibatlandıran diğer bir kimse, Müslüman tarihçi Mesudi'dir. "Bu Pavlikanlar, Samsatlı Paul'un takipçileridir. O Antakya'nın ilk patriklerindenidir. O, Hristiyanlar ve düalistler arası bir yolu takip etmiştir".⁹⁹ Mesudi böylelikle Pavlikanlara Samsatlı Pavlus'la birlikte Maniheistler veya gnostiklere benzer bir menşe' atfetmektedir. Hristiyanlar derken de hangi grubu kasdettiği müphemdir. Çünkü yukarda da görülebileceği gibi Samsatlı Pavlus döneminde çok sayıda Hristiyan heretik akım bulunmaktadır. Mesudi'nin, Samsatlı Pavlus'un doktrinini diğerleri ile karıştırmış veya teorisini tam derinliğine irdeliyememiş olabileceği akla gelse de, yine de bir ilişkilendirme söz konusudur. Belki de Mesudi, döneminde İran bölgesinde bulunan, kendisinin tanık olduğu bazı Maniheist uygulamalarından yola çıkarak aynı düşünceleri kurucuları saydığı Samsatlı Pavlus'a da atfetmiştir.¹⁰⁰

Son dönem araştırmacılarından ve Hristiyan Kilisesinin ilk dönem tarihi hakkında büyük otoritelerden kabul edilen Conybeare¹⁰¹ de, Pavlikanların Kristolojisini Samsatlı Pavlus'la, O'nun geçmişini de Ebionit Hristiyanlıkla¹⁰² ilişkilendirir. Gerçeğin Anahtarına uzunca bir değerlendirme yazan Conybeare,¹⁰³ Pavlikanların köken olarak Adoptiyonist veya Ebionit doktrine dayandıkları sonucuna varmaktadır. Adoptiyonizmin ise Yahudi Hristiyanların Apostolik¹⁰⁴ dönemlerdeki inancı olduğu bildirilir. O'na göre Adoptiyonizm, Hristiyanlığın daha ilk devirlerinde Toros bölgesinin tamamını içine alacak şekilde, Anadolu'da ve doğuda İran bölgesinde kısa zamanda yayılmıştır. Bu doktrin ilk ki-

⁹⁹ el- Mesudi, Kitabut'tenbih ve'l işraf, 151-152; Garsoian, The Paulician Heresy, 212

¹⁰⁰ Garsoian, The Paulician Heresy, 213,

¹⁰¹ John T. Christian, "The Paulician Churches," *Review & Expositor* 7.3 (July 1910): 414-433.

¹⁰² Scheidweiler II, 380; Ebionitler, Yahudi Hristiyanlar olarak da bilinirler. İbranicede yoksul, fakir demek olan bu kelime onlara karşıları tarafından verilmiştir. İsa'nın yalnızca bir peygamber olduğuna inanan Ebionitler İsa sonrası cemaat lideri olarak Yakub'u kabul ederlerdi. Ayrıca onlar Musa şeriatine bağlıydılar ve İsa'nın son akşam yemeğinin sadece bir hatıra olarak yapılması gerektiğini kabul ederlerdi. Kendilerine ait bir incillerinin de var olduğu bilinen bu cemaatin VII. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü bildirilmektedir. Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, 106; Bkz. Tümer-Küçük, 285

¹⁰³ Conybeare, The Key of Truth... XXV-CXCVi

¹⁰⁴ Apostolik tabiri, Hristiyan literatüründe "Havarilere ait" anlamına gelmekle beraber, ilk devirleri ifade etmek için kullanılır.

tabı Hermas'ın 'Shepherd'i',¹⁰⁵ ikincisi ise Gerçeğin Anahtarı'dır. Bu anlamda Conybeare, Tonrak Hıristiyanlarını Ebionitliğin XIX. yüzyıla kadar taşıyıcısı olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁶

Ermeni tarihçi Garsoian'ın da araştırmalarında buna paralel bir sonuca vardığını gözlemliyoruz. O'na göre; ilk dönem Pavlikan doktrini, hiç bir düalizm ve doketizm belirtisi göstermemektedir. Bu yönü ile Pavlikanizm ne Maniheizm ne de Marsiyoncularla bir benzerliğe sahip değildir. O'nun ortaya çıkışı basit şekliyle ilk dönem Judaic-Ebionit Hıristiyanlıktır. Bu doktrin, Kristiyoloji anlayışı hususunda Adoptiyonisttir. Tanrı'nın birliğine olan inanç her zaman vurgulanmıştır. Gerçek imanlı, erdemli bir kul olarak yaşarsa, Tanrının sevgisini kazanır ve O'nun katında, İsa ile aynı dereceye ulaşır. Daha sonra Pavlikanlarda da gözlemleneceği üzere, Adoptiyonizmde de, yontma imaj ve figürlere karşı çıkılır ve çok katı bir ikonoklazm anlayışı hakimdir. Garsoian bu yönü ile de Pavlikanlar'ın Maniheistlerle irtibatlarının bulunmadığı, tam tersine Mani'nin ikonoklast olmak bir yana, bizzat bir ressam olduğunu, bunun da Pavlikan inancına tamamen aykırı olduğunu bildirmektedir. Adoptiyonizmde, yine Pavlikanlarda olduğu gibi bebek vaftizi ve klerji şiddetle reddedilip, doktrin doğrudan kutsal metinler üzerine kurulur.¹⁰⁷ Bu da kaynakların bildirdiği ilk Pavlikan lider Konstantin'in, heresiyi öğrendikten sonra vardığı karara benzemektedir.

Konstantin Silvanus, Dört İncil ve Pavlus'un mektupları dışında başka kitaba ihtiyaç olmadığı ve ruhbanların yorumlarının hiçbir değerinin bulunmadığı kanatine varmıştır. Bir başka büyük lider Sergius, Pavlikan bir kadın misyonerden heresiyi ilk kez öğrenirken, kadının O'na kutsal metinleri anlama konusunda din adamına ihtiyacının bulunmadığını, bir imanlının da Tanrı önünde İncili anlayacak kapasiteye en az rahipler kadar sahip olduğunu söylediği nakledilmektedir. Bu da reform sonrası Protestanlığın klerji ve kutsal kitap anlayışına çok benzemektedir.

¹⁰⁵ Hermas, II. yy'da yaşamış apostolik babalardan biridir. Bir Hıristiyan köle iken serbest bırakılmış, evlenmiş ve zengin bir tüccar olmuştur. O'nun eseri olan *Shepherd* ise 5 vizyon, 12 buyruk ve 10 benzerlikten oluşan üç ana kısma ayrılır. Kendisine yaşlı bir kadının görüldüğünü belirten Hermas, bu çalışmasında Hıristiyanlığın kuralları ve bir Hıristiyanın tavrı ve erdemleriyle ilgili bilgiler verir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 166-167.

¹⁰⁶ Conybeare, *The Key of Truth...XXV-CXCVI*

¹⁰⁷ Garsoian, *Armenia between...*, 95-96

Bununla beraber Garsoian, Pavlikanlarda IX. Yy. başlarında Sergius döneminde doketizmin ilk belirtilerine kısmen de olsa rastlanabileceğini¹⁰⁸ söylemekte, bu değişimin sebeplerinin neler olabileceğine değinmemektedir.

Yukarda sunulanlardan Pavlikanizmin değişik zamanlarda, birbirine benzeyen veya benzemeyen bazı doktrinler ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Bazı konularda Maniheistlerle, Marsiyoncularla ve İkonoklastlarla irtibatlandırılırken temel mevzularda bir önceki paragrafta değinildiği gibi Adoptiyonizm ve Samsatlı Pavlus'un doktrinine dayandırılmaktadır. Bütün bunlar doğrultusunda varabileceğimiz sonuç Pavlikanların belli tek bir doktrin devamı olmadığıdır. Dogma alanında Pavlikan doktrini ve birçok Adoptionist inançlar içeren ilk dönem hristiyanlığı arasında benzerliklerin olduğunu söyleyebiliriz. Aziz Paul'un, Adoptiyonizmi ön plana çıkaran sözlerinden birine Gerçeğin Anahtarı'nda¹⁰⁹ da yer verilir: *"Siz hepiniz inanç aracılığıyla Tanrının oğullarısınız, çünkü siz birçoğunuz İsa'ya vaftiz edildiniz"*¹¹⁰ Luka İncilinde de İsa'nın Tanrı'dan ayrı bir insan olarak bahsedildiği görülmektedir. *"Sen benim oğlumsun, kutsandın, bu gün ben senin baban oldum"*.¹¹¹ Bu pasajlar, Adoptiyonist öğretinin iddiasıyla birebir örtüşmektedir. Benzer bir cümleye Matta incilinde de rastlamaktayız. *"Ve İsa vaftiz olunup hemen sudan çıktı; ve işte, gökler açıldı, ve Tanrı'nın Ruhunun güvercin gibi inip üzerine geldiğini gördü; ve işte, göklerden bir ses dedi; sevgili oğlum budur, ondan razıyım"*.¹¹²

Pavlikanizmin ilk çıkış noktası Ermenistan olmasına rağmen, daha önce de değinildiği üzere, ne milli bir harekettir ne de dönemin Gregoryanlığından koparak bağımsızlaşmıştır. Son devir araştırmacılarının irtibatlandığı Adoptiyonizmin Ermenistandaki menşesini anlamak için Ermeni Apostolik Kilisesi'nin erken dönem gelişimine ve Suriye'den geçen Hristiyanlıkla olan bağlantılarına göz atmak durumundayız. Ermenistan'ın, (Gregory İllimunator'ün vaazlarından da önce), Hristiyanlığın ilk dalgalarını Suriye'den aldığı kaydedilmektedir. İlk dönem Suriye Hristiyanlığının ise, kristolojik açıdan Pavlikanlarda olduğu

¹⁰⁸ Garsoian, Armenia between..., 95-96

¹⁰⁹ Bkz. Conybeare, The Key of Truth, 82

¹¹⁰ Galatyalılara Mektup 3; 26-27

¹¹¹ Bkz. Luka 21-22

¹¹² Matta 3;16-17

gibi Adoptiyonist olduğu öne sürülür. Garsoian'a göre Gregory İlluminatör'ün bizzat kendisinin Adoptiyonist olduğu gibi, Kitab-ı Mukaddes'in Süryaniceden Ermenice'ye ilk çevirisi de büyük ihtimalle Gregoryan Adoptiyonistler tarafından yapılmıştır. St. Mesrop Ermeni alfabesini oluşturmak için Grek şehirlerinden daha çok Edessa (Urfa) ve Samosata'ya gitmiştir. Bu hareketiyle de imparator II. Theodosios'un desteğini kazanmıştır. Mesrop Mopsuestialı Teodor ile de görüşmeler yapmış ve Ermeni literatürü ilk kez gelişirken bunda Suriyeli Nesturiler^{113'} in de etkisi büyük olmuştur. Ayrıca, ilk dönem Ermeni Hıristiyanlığının büyük merkezlerinden olan St. John manastırında görev yapan keşişlerde Suriyeli olma şartı arandığı da kaydedilmektedir.¹¹⁴ Fakat IV. yüzyıl ortalarında Ermeni Hıristiyanlığında Nerses ve öğrencileri tarafından yeni bir hareket başlatılmıştır. Böylece Grek kristolojisi Ermenistan'da Adoptiyonizmi gölgeleyecek derecede başarı göstermiştir.

Samsatlı Pavlus'un yaşadığı dönemde (M.S. 3.yy) Antakya kilisesinin doğudaki üstünlüğü tartışmasızdır. Doktrinel konularda lider konumlu bir merkezdir ve buranın etkisi kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanmış bulunmaktadır.¹¹⁵ Antakya'nın Ermenistan'a etkisinin Samsat yoluyla olduğu da belirtilmektedir. Kaynaklara göre Samsat, hem askeri hem de ticari bir geçiş noktası olan Fırat vadisi üzerinde bulunuyor, antik dönem boyunca da çeşitli unsurlar için bir bağlantı noktası oluyordu.¹¹⁶

İlk dönem Hıristiyanlarından Ermeni Nesturilere atfedilen doktrin ile Samsatlı Pavlus'un görüşleri ve Gerçeğin Anahtarı arasında benzerliklerin olduğunu çeşitli kaynaklar aktarmaktadırlar. Her üçünde de Tanrı oğlu ve insanoğlu tamamen birbirinden ayrıdır. İsa ölümlü bir insan ola-

¹¹³ Nesturilik Hıristiyanlıkta Hz İsa'nın şahsiyetiyle ilgili tartışmalarda, İsa'da iki ayrı şahsiyetin, yani ilahi ve insani şahsiyetlerin, yan yana birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı *Diofizit* (iki tabiatçı)akideyi savunan İstanbul Patriği Nestorius tarafından oluşturulan akımdır. Nestorius'un 431 Efes konsilinde aforoz edilmesinden sonra, daha çok Suriye ve İran bölgesinde yaşayan Nesturiler ayrı bir hareket başlatmışlardır. Daha sonraki zamanlarda özellikle Urfa (Edessa) Nesturiliğin merkezi durumuna gelmiştir. VI. yüzyıldan itibaren Arabistan, Çin ve Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Yakın zamanlarda Asuriler ve Keldaniler diye iki kola ayrılan Nesturiliğin, Keldani Kolu Katoliklere yaklaşırken, Asuri kolu Roma Katolik Kilisesi ile birleşmeyi reddederek eski bağımsız kilise geleneklerini sürdürmeye devam etmiştir. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 278

¹¹⁴ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 222

¹¹⁵ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 220

¹¹⁶ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 220

rak doğmuştur.¹¹⁷ Kutsal Ruh'un yardımıyla lütufa ermiş, O sadece isimde Tanrı'nın oğlu, tabiatında normal bir insan olarak kabul edilmiştir. Samsatlı Pavlus'un 431 Efes Konsilinde aforoz edilen Nestorius'un manevi atası olduğu da belirtilmektedir. İsa'nın beşeri tabiatı ve Tanrı tarafından evlat edinildiği sembolik ifadesinin doğu Hıristiyanlığında genişçe yayılmış olduğu ve Antakya'nın buna merkezlik ettiği bildirilir.¹¹⁸ Pavlikanların çok önem verdikleri sakrament olan vaftiz ilk dönem Hıristiyanlığın en önemli karakteristiklerindedir.¹¹⁹ Mesala, Sardis¹²⁰ Piskoposu St. Melito (öl. 180)'nun¹²¹ İmparator Markus Aurelius'a yazdığı Apolojisinde Adoptionist bir bakış açısı sergilediği, Vaftizi İsa Mesih'in hayatında bir dönüm noktası olarak tanımladığı vurgulanmaktadır.

İlk dönem hıristiyanlıkta vaftize atfedilen ehemmiyeti Kartaca'nın meşhur Montanist teoloğu Tertullian'da da görüyoruz. Tertullian'ın, "Vaftiz Üzerine" başlığıyla kaleme aldığı eserinde, vaftiz sakramentinin çocuklara uygulanmasına şiddetle karşı durduğu bildirilmektedir.¹²² Yine Hermas'ın Shepherd'i'nde, vaftizin, günahların silinmesi için gereken tek şey olduğuna dair katı bir inanca rastlandığı belirtilmektedir.

SONUÇ

Pavlikanizmin kökenini açıklamak için Ermenistan'da birçok heresinin arasında, düalist bazı eğilimlerin etkisini aramaya veya onları tamamen Samsatlı Pavlus'la ilişkilendirmeye gerek gözükmemektedir. Yukarıda sayılan birçok grupla az veya çok benzerlikler gösterebilir. Bütün bunlardan bağımsız ilk dönem Hıristiyanlığı gene' itibariyle ve özellikle de Ermenistan bölgesinde Adoptionizme doğru meyillidir ve daha sonra Pavlikanlar'da gözlenecek birçok uygulamalara sahiptir. Çok büyük ihtimalle, ilk dönem Ermeni Hıristiyanları, Süryanilere benzer itikatler taşıyorlardı. Köken itibariyle Ortodoks fakat IV. ve V. Asırlarda Ermeni Apostolik kilisesinin Hellenleştirilmesi sonucu heretik bir kimliğe

¹¹⁷ Garsoian, The Paulician Heresy, 219

¹¹⁸ Garsoian, The Paulician Heresy, 220

¹¹⁹ Garsoian, Paulician Heresy, 228

¹²⁰ Anadolu'da İzmir yakınları.

¹²¹ İkinci yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Anadolu Piskoposları arasında imtiyazlı bir yeri ve baskınlığının ayrıca edebi kimliğiyle de öne çıktığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.earlychristianwritings.com/info/melito-wace.html>

¹²² Garsoian, The Paulician Heresy, 228

bürünüp yeraltı grubu şeklini aldılar. Yabancı ve yenilikçi olmaktan öte, asıl Pavlikanlar gerçekte ilk Ermeni Hıristiyanlardır. Ancak din ile etnisitenin birleştirilmesi Gregor'un reformlarından sonra olmuştur. Pavlikanlar ise Gregoryan reformları sonrasında zaten afaroz edilmiş ve sürekli ermeni merkez kilisesi tarafından takibata alınmışlardır. Gelecekte yapılacak araştırmalar konuyu daha da aydınlığa kavuşturacaktır.